

סוף דבר - בא הספור הנבואי, אם פעם אחת או פעמים רבות, וזכרוהו חכמי ישראל הקדומים והחדשים פעמים אין להן מספר, והתפרסם באמתנו והסכימה⁶⁷ עליו, שנפש האדם תשוב לגוף, וזהו הענין הנרצה בתחית המתים⁶⁸ בכל מקום שזכרו⁶⁸ חכם או מחבר.

5 (ג) וכבר ספקו¹ גם כן אנשים אחרים בדברינו בסוף החבור², במקום שאמרנו דבר, זה לשונו: "אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים, ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא בדברים אלו". והבאנו ראיה על זה כמה שבארנוהו. וחשבו קצת חלושי העיון שזאת הכחשה לתחית המתים, ושהוא סותר מה שבארנוהו בפרוש המשנה שתחית המתים פנה מפנות התורה. וזה פלו מבאר, אין ספק בו 10 ולא סתירה, והוא, שאנחנו אמרנו שהמשיח לא יבקש ממנו שיעשה מופת, כגון³ שיבקע ים⁴ או יחיה מת⁵ על צד המופת, מפני שאין מבקש ממנו מופת אחר שיעדו בו הנביאים⁶ אשר התאמתה נבואתם. ולא יתחייב

כמה פעמים בהמשך. 67. ר"ש: והסכימו. ותיקנו לפי המקור הערבי לפנינו. 68. ר"ש: ואם לא יזכרוהו (וכך א'). ובנ"א: ואם יזכרוהו. ותיקנו לפי המקור הערבי לפנינו, כי שני הנוסחים הנ"ל אינם ברורים.

1. ע' לעיל עמ' ש"מ הערה 12. 2. הל' מלכים יא, ג. 3. בר"ש לית, והוספנו לפי המקור הערבי. וע' בהערות המשלימות. 4. נ"א: הים. וכ"ה לפי נ"א במקור הערבי. 5. לפי נ"א במקור הערבי: מתים. 6. לפי המקור הערבי לפנינו יש להוסיף: הראשונים (והכוונה: שהרי גם המשיח עצמו יהיה נביא, ע' בהערות המשלימות). 7. לפי

שורה 11 שהמשיח לא יבוקש ויזוהי ויזוהי חופח וכו' אחר שייעודו בו הנביאים אשר התאמתה נבואתם - ע' לעיל קנו בהערות המשלימות. ואפשר, אולי, להבין בכוונת הרמב"ם כאן, כי המלך שיקיים את הייעודים המשיחיים דהיינו שיבנה המקדש ויקבץ נידחי ישראל וכו' - לא יצטרך להביא אות ומופת על היותו נביא, כי הנביאים שהתאמתה נבואתם כבר העידו עליו שאם יקיים את הייעודים הרי הוא המשיח, ובכלל זה שהוא נביא (ע' לעיל קנה, 11), והרי זה בדין "נביא שהעיד לו נביא אחר שהוא נביא הרי הוא בחזקת נביא ואין זה השני צריך חקירה" (הל' יסודי התורה, י, ה). אך לפי מה שכתבנו לעיל שם אין הבנה זו מוכרחת, ואפשר לפרש כך: המלך המשיח לא יצטרך לשכנענו שהוא המשיח על ידי עשיית אותות ומופתים היוצאים ממנהגו של עולם וטבעו, אלא קיום הייעודים המשיחיים יהיה האות על משיחיותו, על פי דברי הנביאים שנתאמתה נבואתם. ובאשר לטענת הנבואה - אותה יצטרך לאמת כשיטעננה (אולי עוד לפני שתתגלה משיחותו), באות ומופת רגילים של הודעת העתידות, כמו כל נביא.

מזה המאמר שה' לא יחיה המתים⁷ ברצונו, כשירצה ולמי שירצה, אם בימי המשיח, או לפניו, או אחרי מותו. סוף דבר, אין בדברינו בכל חבורינו⁸ מה שיספק על אדם מאנשי העיון, רק על התלמידים המתחילים.

5 וכן הסתפק עליהם אמרנו⁹ שמאמר ישעיה¹⁰: "וְגַר זָאב עִם כְּבֶשׂ" וגו' – שהוא משל. וזה לא אנחנו לבד אמרנוהו; אבל כבר קדמונו להבנת זה הענין אנשי התבונה¹¹ מן המפרשים, כגון ר'¹² משה בן ג'קטילא¹³ ואבן¹⁴ בלעם¹⁵ וזולתם מן המפרשים. וסוף הדבר¹⁶ יורה עלינו, והוא אמרו¹⁷: "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה'". הנה כבר נתן העלה בהיותם אז בלתי חומסים ולא מזיקים¹⁸ לפי שהם ידעו את¹⁸ ה'. התראו, אתם קהל ישראל¹⁹, מי שיש בו שכל, שיהיה בו שנוי²⁰: האריה בזמננו זה מורה²¹, ולזה טורף; ואז – ישוב²²

נ"א במקור הערבי יש להוסיף: אלא יחיה המתים. 8. לפי נ"א במקור הערבי: חיבורנו (=משנה תורה). 9. בהל' מלכים יב, א. 10. ישעיהו יא, ו. 11. יותר מדויק לתרגם (אם הנוסח הערבי הוא כמו להלן שס, 10): ההשגה, הידיעה (וכך ק'). ולפי נ"א במקור הערבי כאן, אפשר לתרגם: זכות-ההבנה, או: הפנות. 12. בני"א, וכן במקור הערבי לפנינו, לית. 13. במקור לפנינו: ג'קטילה. ונ"א: ג'קטלה. 14. נ"א: וכן. 15. בני"א נוסף: ז"ל. ובמקור לפנינו לית. 16. = המאמר (במקור הערבי ישנה אותה מלה כמו לעיל שורה 1). 17. שם פס' ט'. 18. ר"ש: לדעתם. ותיקנו לפי המקור הערבי לשם הבהרה. 19. מילולית מהמקור הערבי לפנינו (מ'קהל'): מקהלות בני האדם. 20. ב'ביאור קצת מילות' שבסוף תרגומו, ערך 'מומר', מפרש ר"ש את המילים האחרונות (מ'שיהיה) כך: שיהיה בזמן המשיח (=בו, ר' הערה 28 לקמן) שינוי כזה וכו'. והציע שם עוד תרגום אחר ('שיהיה בו מומר', ומוסב על שכל האדם, ע"ש פירושו, והוא דחוק). וכל זה לפי גירסתו במקור הערבי, ע' הערה 11 שם, אולם גירסתנו שם שונה, וכמות שהיא לפנינו הריהי לקויה, אך לפי הגהה שהציע בנעט (ע' שם) יש לתרגמה כך (מ'מ' עד 'האריה'): שהאריה הוא ממי שיש לו שכל יהיה בו מצווה, והוא (בזמננו וכו'). ובנוסח אחד של תרגום ר"ש (ע' שינויי נוסחאות במהד' פינקל) נמצא (מ'בו): בעבורו מצווה. ואולי הוא תיקון מאוחר של ר"ש בעצמו – או של מישהו אחר – לפי ההבנה הנזכרת

שורה 1 אם בימי המשיח או לפניו – ע' הל' מלכים יב, ב. לשיטת הרמב"ם שתחיית המתים היא נס חד-פעמי שיהיה בעתיד – ייתכן שיהיה הנס הזה לפני ביאת המשיח, אולי כחלק מהישרת ישראל והכנת ליבם לקראת בואו (ע' לעיל עמ' ש"נ בהערות המשלימות).

שורה 2 או אחרי מותו – ע' הקדמת חלק עמ' קל"א.

שורה 11 האריה בזמננו זה זכו' – ע' הערה 20, וע' מו"נ ח"א פ"ב (עמ' כ"ב).

וידע מבוראו מה שצריך, וידע שאין ראוי להזיק, וישוב לאכל תבן? הנה נתקיים מה שנאמר²³: "נתתי לכם חזות הפל כדברי הספר החתום". אבל אנחנו כבר בארנו זה הענין בפרק מספר²⁴ 'מורה הנבוכים'²⁵, ובחבור²⁶ בארנו²⁷ ראיתנו הגלויה מאמרם שימות המשיח אין בהם²⁸ דבר משנוי סדר בראשית. 5

ודע שאלו היעודים וכיוצא בהם אשר נאמר שהם משל - אין דברנו זה גזרה, שלא באתנו נבואה מה' שהודיעתנו שהוא משל, ולא מצאנו קבלה לחכמים מהנביאים שיבארו בה בחלקי²⁹ אלו הדברים שהם משל. ואמנם הביאנו לזה ענין נבארהו לה, והוא, שהשתדלותנו והשתדלות כל איש תבונה מהיחידים³⁰ - הפך השתדלות ההמון: שהמון אנשי התורה³¹, הנאהב שבדברים להם והערב לסכלותם, שישמיו התורה והשכל שני קצוות סותר³², ויוציאו כל דבר נבדל³³ ומפרש מן המשפל, ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע, לא במה שייספר ממה שעבר,

(והנוסחאות 'בו מצויר' 'בו מצויר' - ע' שינויי נוסחאות במהד' הנ"ל - נשתבשו ממנו. אך שמא כל אלה, כולל 'מצוה', הם שיבושים מהתרגום 'מומר' הנ"ל, וצ"ב). [ובמהד' ק' השאיר את הנוסח הערבי ללא הגהה, ותרגמו כהבנת בנעט, המזכירו בהערה, והוסיף: "ור"ש לא הבין ולא ניסה להבין כנראה, ותרגם באופן מעורפל". אך במחכ"ת, לו עיין בביאור קצת מילות' (שבנעט מזכירו!) - היה רואה שר"ש דוקא התאמץ והתחבט להבין את המשפט הסתום שמצא לפניו. ובכלל: לחשוד את ר"ש באי-הבנת ביטוי מסוים - אפשר (וגם זאת בזהירות רבה), באירצינות בעבודתו - אי אפשר, ע' להלן איגרת ל"ה]. 21. = ממרה. 22. = יחזור בתשובה. 23. ישעיהו סט, יא. 24. לפי נ"א במקור הערבי: מפרקי. 25. מילולית ('ממורה'): 'המורה'. ח"ג פי"א. ועל סגנון הנביאים בכגון זה - ח"ב פכ"ט. 26. ה' מלכים יב, ב, ה' תשובה ט, ב. 27. לפי נ"א במקור הערבי: וביארנו. ולפי"ו הפסיק אחרי 'ובחיבור'. 28. ר"ש: בו. ואולי גרס כך במקור הערבי (וע' לעיל הערה 20), אך לפנינו שם כפנים. 29. = בחלקים, בפסוקים מסוימים מ... 30. תלמידי החכמים, ע' תענית י. 31. כלומר: המון המאמינים בתורה. ולפי המקור הערבי לפנינו יש לתרגם ('מאנשי'): אנשי הדתות (כולל בני דתות אחרות). 32. מונח לוגי, ופירושו: משפט ושלילתו, הש' מו"נ ח"ב פכ"ב ופכ"ג. ונראה שעדיף לגרוס: 'קצות סותר', כבמו"נ שם (ע' מהד' אבן שמואל עם פירוש ושינויי נוסחאות). 33. יותר קרוב לתרגם: לנבדל. כלומר: מוציאים כל דבר אל תחום הנבדל

שורה 1 הנה נתקיים מה שנאמר ותהי לכם וכו' - ע' הקדמת ספר המצוות (עמ' ג'), מו"נ ח"ב פכ"ט (עמ' רצ"ד). וע' לעיל קמו, 14 בהערות המשלימות. שורה 7 ולא מצאנו קבלה לחכמים וכו' - ע' ה' מלכים יב, א"ב.

ולא במה שיראה בזמן העומד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו
 נשתדל לקבץ בין התורה והמשפך, וננהיג הדברים כלם על סדר טבעי
 אפשר³⁴ בכל זה³⁵, אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת ולא יתכן לפרשו
 כלל, אז נצטרך לומר שהוא מופת. וכבר בארנו ב'מורה הנבוכים'³⁶ לשון
 המקרא המבאר, ולשון³⁷ החכמים ז"ל גם כן, בבוא בדברי הנביאים
 משלים וחידות רבות, והפלגנו בבאור זה עד שאי אפשר לאחד מן
 הסכלים המתגברים³⁸ להכחישו. ומפני זה נאמר אנחנו, ומי שקדמנו
 מחשובי³⁹ המפרשים, שאלו משלים, כמו שפרשנו. ואפשר שיאמר גם כן,
 כי פשיטתה הישוב ותשמן הארץ - ימעט הזק בעלי חיים⁴⁰, ויתקרבו⁴¹
 קצתם אל קצתם. כבר זכר זה ארסטו בספר⁴² בעלי חיים, פשנתן סבת
 מעוט הזק בעלי חיים קצתם לקצתם בארץ מצרים. ויהיה זה גם כן
 גוזמא, כמו שאמרו⁴³: "דברה תורה⁴⁴ לשון הבאי". ואם הוא על פשוטו
 - יהיה מופת שיראה בהר הבית לבד, כמו שאמר⁴⁵: "בכל הר קדשי",
 ויהיה פיוצא בדבריהם⁴⁶: "לא הזיק נחש ועקרב בירושלים". סוף דבר,
 כל אלו הם דברים שאינם פנות התורה, ואין להקפיד איך יאמינו בהם,
 וצריך שימתין האדם לעקר⁴⁷ האמונה באלו הדברים עד אשר יראו
 במהרה, ואז יתבאר אם הם משל או מופת.

והמופרש מן המושכל. 34. שיעור המשפט: ואנחנו נשתדל לאחד התורה והמושכל,
 ולראות את הנהגת הדברים כולם באופן הטבעי, האפשרי על פי הטבע, אלא מה וכו'. וע'
 בהערות המשלימות. 35. כלומר: בדברים שהיו, ההווים והעתידים. 36. מילולית
 (מ'במורה): 'ע' בפתיחה לחלק הראשון, וע' גם ח"ב פכ"ט. 37. לפי המקור
 הערבי לפנינו (מ'לשון): לשונות המקרא המבוארים ולשונות. 38. = המתנצחים,
 המתווכחים. 39. עדיף: ממעלי (ר' עמ' קכ"ה הערה 2, קל"ג הערה 36). 40. עדיף:
 החיים. וכן בהמשך. 41. ר"ש: בהתקרב. ותיקנו לפי המקור הערבי לשם
 הבהרה. 42. לפי נ"א במקור הערבי: באיגרת. 43. חולין צ; תמיד כט. 44. בנ"א
 במקור נוסף: כלשון בני אדם. 45. ישעיהו יא, ט. 46. אבות ה, ד. 47. יותר
 מדויק לתרגם: להחלטת, או: להכרעת (וכונת ר"ש: לאמונה הנכונה, העיקרית). ובנ"א של
 תרגום ר"ש: לגוף, וזה לפי הבנה אחרת או גירסה אחרת במקור הערבי [ג'זם' = ג'סם].
 ולפי הבנה זו אפשר לתרגם את כל המשפט (מ'וצריך') כך: וצריך שיקווה האדם ויאמין
 בכלל אלו הדברים עד אשר ייראו וכו' (ע' הל' מלכים יב, ב). כלומר: בעצם הייעוד ולא

שורה 1 ואנחנו נשתדל לקבץ בין התורה והמושכל וננהיג הדברים כולם על סדר טבעי
 וכו' אלא מה שהתבאר וכו' - כלומר: אף על פי שהמופת אפשרי, מכל מקום
 הנטייה לעשות מכל דבר מופת - מוציאה את האדם מקו השכל, כי חוקיות הטבע
 וסדר העולם הם הבסיס להכרה השכלית.

וכבר נודע שאנחנו נברח מאד משנוי סדר⁴⁸ בראשית. ואמנם יטעה כל מי שיטעה ממי שקדם או יתאחר, להיותם בלתי מבדילים בין הענינים הנוהגים מנהג המופת, והם אשר⁴⁹ לא יעמדו כלל ולא יתקיימו, ואמנם יהיו מפני הצרך או לאמת נבואה, ובין הענינים הטבעיים, הנמשכים תמיד, שהם מנהגו של עולם, אשר יבארו ז"ל תמיד ויאמרו⁵⁰: "עולם כמנהגו הולך"⁵¹, ואמרו⁵²: "אין מביאין ראיה ממעשה נסים", ואמר שלמה⁵³: "כי כל אשר יעשה האלהים הוא יהיה לעולם עליו אין להוסיף וממנו אין לגרע". הנה כבר התבאר שהענינים הטבעיים נמשכים תמיד על מנהגייהם. וכבר בארנו זה גם כן במורה הנבוכים⁵⁴ בדברנו בחדוש העולם. 10

ויראה לי שאשר הביא אלו האנשים לטעות ולספק בדברינו⁵⁵ בתחית המתים - היותנו מאריכים⁵⁶ בספור העולם הבא, ומבארים אמתתו, וזוכרים⁵⁷ כל דברי הנביאים והחכמים המורים עליו, וכשזכרנו תחית המתים - זכרנוה בדברים מעטים, ואמרנו שתחית המתים פנה אמתית.

15 והמביא אל זה שני דברים: האחד מהם, שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין פונתנו להגדיל גוף⁵⁸ הספרים, ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת, ולזה כשנפרש לא נפרש אלא מה שצריך לפרוש, ובשעור שיוכן לבד, וכשנחבר לא נחבר אלא קצור⁵⁹ ענינים. והדבר השני, שההארכה אמנם תהיה בציור ענין נעלם עד שישלם ציורו, או

בפרטיו. וכע"ז ק'. 48. נ"א במקור לפנינו: סדרי. ע' הערה 24 שם. 49. בנ"א לית. ואולי 'הם' ו'אשר' הן שתי הצעות-תרגום חלופיות, המתאימות לגירסאות המקור הערבי לפנינו. 50. עבודה זרה נד: 51. ר"ש: נוהג. ותיקנו לפי המקור לפנינו, שכן כך הוא הנוסח בפיהמ"ש כ"י הרמב"ם בפ"ח משמונה פרקים, וכן במו"נ ח"ב פכ"ט ובהל' מלכים יב, א (בדפו"ר). 52. ע' ברכות ס. 53. קוהלת ג, י. 54. לפי המקור הערבי לפנינו (מ'במורה): בספר 'המורה'. ע' ח"ב פכ"ח-כ"ט. 55. ר"ש: בדברנו, ותיקנו לפי המקור הערבי וא' (בערב) 'דברים' לשון יחיד, ומכאן תרגום ר"ש. 56. לפי המקור הערבי לפנינו יש להוסיף: ומרחיבים. ור"ש ראה אותן כנרדפות. ולעומת זאת בתחילת המשפט הוסיף: 'ולספק', ובמקור לפנינו לית. 57. ר"ש: ולבאר מאמרים אמיתיים ולזכור (נמשך מ'מאריכים'). ותיקנו לשם הבהרה לפי המקור הערבי. 58. מילולית: ממדי. 59. = תמצית. 60. ע' 'מילות ההיגיון', שער י"ד. 61. כלומר: לא קשה

שורה 1 שאנחנו נברח מאד משנוי סדר בראשית וכו' - בנוסף למצוין בהערה 54 ע' שמונה פרקים פ"ח (עמ' ר"ח), פיהמ"ש אבות ה, ה, מו"נ ח"א פע"ג (ההקדמה הו').